УДК 94 (477 + 478) «1944/1946»

А.В. Войнаровський, І.В. Мазур-Стукальська

ПОЛЬЩА ТА УКРАЇНА У ТРИДЦЯТИХ – СОРОКОВИХ РОКАХ XX СТОЛІТТЯ. НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ З АРХІВІВ СПЕЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ. ТОМ 6. ОПЕРАЦІЯ «СЕЙМ» 1944–1946. POLSKA I UKRAINA W LATACH TRZYDZIESTYCH – CZTERDZIESTYCH XX WIEKU. NIEZNANE DOKUMENTY Z ARCHIWOW SLUZB SPECJALNYCH. TOM 6. OPERACJA «SEJM» 1944–1946 / УПОРЯД.: З. ГАЙОВНІЧЕК, С. КОКІН, Ю. КУЛАКОВСЬКИЙ, М. МАЄВСЬКИЙ, Є. ТУХОЛЬСЬКИЙ, В. ХУДЗІК, Ю. ШАПОВАЛ. – ВАРШАВА – КИЇВ, 2007; WARSZAWA – KIJOW, 2007. – 1355 с.: ФОТО [24].

Прорецензовано збірник документів та матеріалів, присвячений проведенню радянськими спецслужбами (народний комісаріат державної безпеки, народний комісаріат внутрішніх справ) у завершальний період Другої світової війни та перші повоєнні часи ліквідації на теренах України польських підпільних сил. Матеріали висвітлюють заходи радянської влади для знищення Армії Крайової та Делегатури еміграційного уряду Речі Посполитої. Комплекс заходів щодо ліквідації польського підпілля отримав кодову назву – операція «Сейм».

Ключові слова: Армія Крайова, Річ Посполита, державна безпека, підпілля, спеціальне повідомлення, обвинувальний вирок, Делегатура, НКДБ, НКВС.

Діяльність на теренах України підпільних сил польської держави у роки Другої світової війни завжди викликала неоднозначні оцінки в істориків. Через призму історії державності можна вважати закономірним прагнення патріотичних польських сил відродити Другу Річ Посполиту у довоєнних межах. З іншого боку, у цій державі ігнорувалися потреби українців та їх права на реалізацію власного політичного життя, що стало причиною трагічного українсько-польського протистояння. Саме цій проблематиці присвячено серію збірників матеріалів «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття». 6-й том цієї серії представляє збірку документів, де висвітлено заходи силових відомств СРСР щодо ліквідації структур Армії Крайової та Делегатури еміграційного уряду на теренах Західної України.

Підібрані у збірнику матеріали – директиви, спеціальні повідомлення, аналітичні записки, циркуляри, обвинувальні висновки – дозволяють осмислити цілі й завдання радянського керівництва, характер заходів та їхні наслідки.

Книга упорядкована українсько-польським авторським колективом, до складу якого були включені працівники галузевого архіву Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща, Комісії з переслідувань злочинів проти польського народу Інституту національної пам'яті РП, Інституту політичних та етнонаціональних досліджень Національної академії наук України. Структурно збірник документів складається зі вступної статті, трьох розділів, списку умовних скорочень, покажчика прізвищ та псевдонімів, покажчика населених пунктів та підбірки світлин учасників тих подій – діячів НКДБ, НКВС, польського підпілля, тимчасового польського уряду. Документи, опубліковані у збірнику, взято з фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

У вступній статті розкрито сутність та завдання операції «Сейм» як складової політичної доктрини Кремля у розв'язанні польського питання. Ставлення СРСР до поляків та польської держави визначалось імперською політикою Сталіна. Виношуючи плани реалізації світової комуністичної революції, він ще у 30-х рр. зауважував: «… найбільшу проблему становитимуть поляки, в них занадто сильні націоналістичні почуття, зберігається потужний вплив по відношенню до населення католицької церкви, побудувати соціалізм в цій країні буде вкрай важко».

Втім, вже у 1943 р. перед вступом Червоної Армії на колишні терени Другої Речі Посполитої Кремлівське керівництво чітко планувало створення маріонеткових режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Польща мала постати як держава, залежна від Москви і в межах на захід від лінії Керзона, тобто не відновлюючись в кордонах до 1 вересня 1939 р.

Тому перед радянським керівництвом поставало нагальне завдання ліквідувати будь-які ознаки польської присутності на землях Західної України.

План операції «Сейм» виник ще в 1943 р., коли з території України не були відкинуті нацистські окупанти. Вже тоді радянська розвідка отримала відомості про те, що спостерігаються

тенденції до зміцнення польського підпілля в Західній Україні й Західній Білорусі. Його представники нібито розпочали реєстрацію комуністів і керівних працівників. Крім того, на згаданих теренах і в самій Польщі була відновлена та активізувала свою діяльність Польська організація військова (ПОВ). До того ж, у радянської сторони з'явилась інформація про евентуальний альянс Організації українських націоналістів (бандерівців) – ОУН(Б) і ПОВ.

Все це, на думку керівників радянської спецслужби, створювало небезпечне становище і могло негативно вплинути на ситуацію після вигнання нацистів. 6 листопада 1943 р. з'явилося орієнтування, підписане наркомом держбезпеки УРСР Сергієм Савченком і надіслане до місцевих органів НКДБ. У цьому документі, зокрема, зазначалося про підготовку до повстання, яке мало б вказати західним країнам на «небажання» населення колишньої Польщі прийняти радянську форму державного устрою.

У орієнтуванні від 24 листопада 1943 р. С. Савченко підкреслив важливість видобування інформації про колишніх громадян Польщі, які осіли у східних областях України. Серед них, імовірно, могла бути польська агентура, заслана польським підпіллям. Директива вимагала виявляти представників підпілля, а також виявляти агентів інших іноземних розвідок.

Наказ за підписом заступника народного комісара держбезпеки СРСР комісара держбезпеки 2-го рангу Богдана Кобулова від 25 січня 1944 р. вказував: «З метою концентрації всіх матеріалів про польське націоналістичне підпілля організувати централізовану розробку під кодовою назвою «Сейм», де повинні бути зібрані матеріали про всі виявлені націоналістичні організації». Кобулов також вимагав до 10 лютого 1944 р. подати для затвердження 2-му Управлінню НКДБ СРСР конкретний план агентурно-оперативної роботи щодо поляків. Такий план було складено, а наказ Кобулова можна вважати першим офіційним документом, який містив саму назву запланованої операції — «Сейм».

29 лютого 1944 р. Сергій Савченко підписав ще одну директиву. ПОВ, Стронніцтво народове, Обуз з'єдночення народовего (ОЗОН), Стронніцтво людове, Польська соціалістична партія (ПСП) – всі ці структури у директиві були кваліфіковані як небезпечні для тилу Радянської армії, антирадянські. Директива вимагала виявляти і заарештовувати керівників і учасників згаданих структур, виявляти центри цих організацій та канали їхнього зв'язку з Лондонським польським емігрантським урядом. В іншому документі Савченко звертав увагу керівників місцевих управлінь НКДБ на те, що «найбільш ворожими у своїй антирадянській діяльності» є ОЗОН і ПОВ.

Розпочинаючи операцію «Сейм», радянське керівництво намагалося розв'язати щонайменше два завдання: здійснити протидію політиці польського еміграційного уряду (який, до речі, СРСР визнав у липні 1941 р. і з яким розірвав дипломатичні стосунки в 1943 р. після того, як нацисти оприлюднили інформацію про Катинський розстріл) на відновлення своєї незалежної держави в кордонах 1939 р. і послабити ті політичні сили польського суспільства, які намагалися заблокувати перехід Польщі під сферу впливу Радянського Союзу і не допустити встановлення влади комуністів у своїй країні.

На початковій фазі операції «Сейм», як засвідчують документи, радянська спецслужба наносила превентивні удари по польському підпіллю. Радянська Армія просувалася на Захід; дедалі конкретніших форм набувала робота польських підпільних структур і активніше діяли органи радянської спецслужби.

Операція «Сейм» органічно вписувалася в реалізацію завдань, що передбачали недопущення жодного представництва польських підпільних сил, навіть антинацистських, до участі у формуванні владних структур.

Особливо прискіпливо московське керівництво ставилося до фактів убивства польськими підпільниками вояків Червоної армії та співробітників міліції. Подібні факти були потрібні насамперед для того, щоб посилити дії проти АК, що була наймасовішою військовою організацією антигітлерівського підпілля в Польщі та боролася за відновлення довоєнних кордонів Польщі, за відродження влади емігрантського уряду. Адже саме близько 70 тисяч вояків АК, дислокованих переважно в східних і південно-східних воєводствах Польщі та на теренах Литви, Західної України та Західної Білорусі, мали реалізувати план операції «Буря». Цей план передбачав участь АК у вигнанні німців, допускав взаємодію з Червоною Армією, але не входження до неї. Командирам АК наказувалося залишатися в тилу Червоної Армії, перешкоджати встановленню влади польських прокомуністичних структур, забезпечувати утвердження адміністрації емігрантського уряду. Ось чому протидія АК, знищення її підпільних структур, озброєних під-

розділів, що підтримували радіозв'язок між собою та з Головним командуванням і з урядом у Лондоні, займалися розвідкою, перекиданням зв'язкових через лінію фронту, здійсненням диверсій тощо, була важливою складовою операції «Сейм».

Після офіційного розпуску АК репресивні заходи було продовжено проти організацій «Вільність і Незалежність» і «Спілка військової самооборони», яка стала продовжувати справу АК.

Документи засвідчують, що новим важливим завданням польського підпілля після підписання 9 вересня 1944 р. угоди про польсько-українські переселення стала протидія переселенням. Розпорядження керманичів УРСР вимагали піддавати всіх, хто приїхав із Польщі, конспіративному арешту і допитам з метою з'ясування приналежності до підпільних структур, а також, якщо можливо, використовувати в оперативних інтересах.

Силові структури СРСР непокоїла перспектива домовленостей між польським і українським підпіллями, тому низка заходів були спрямовані на активізацію суперечностей між підпільними організаціями.

У першому розділі – «Мета, підготовка та початок операції «Сейм» розміщено 14 документів, це директиви, спеціальні повідомлення, довідки, циркуляри та обвинувальні вироки. У цих матеріалах здійснено аналіз політичної структурованості польського підпілля, розглянуто спектр політичних сил та характер взаємодії між ними, їх внутрішню структуру. В обвинувальних вироках простежується часто вигаданий характер звинувачень, головна ціль якого вербування агентури.

Другий розділ – «Масований удар по польському підпіллю» налічує 50 документів. Матеріали зібрані у розділі розкривають хід операції – це протоколи допитів, вказівки керівників підрозділів НКДБ та НКВС, інструкції по проведенню арештів, доповідні записки. У матеріалах вміщено звіт про настрої населення напередодні та на час вступу Червоної Армії, негативне ставлення до радянської влади. Зміст матеріалів вказує на досконалу обізнаність радянської розвідки та карально-репресивних органів про підпільні організації еміграційного уряду, управління Армією Крайовою та іншими організаціями польського підпілля. Достатньо ґрунтовно інформувалось про стан фінансового забезпечення, наявність озброєнь з їх детальними характеристиками. У звіті очільника НКДБ УРСР за серпень 1945 р. було дано статистику ліквідованих українських та польських націоналістичних груп за період з початку 1944 до травня 1945 рр.

У третьому розділі збірника – «Закінчення операції» – розміщено 12 документів; це витяги з доповідних, звіти, спеціальні повідомлення, де підводяться підсумки ліквідації польського підпілля на західноукраїнських землях. У документах вказується на політику тотальних переселень за етнічною ознакою як один із заходів для боротьби з польським підпіллям.

Особливий інтерес становлять довідкові та статистичні матеріали. Вони не лише відбивають масштаби та динаміку проведення операції «Сейм», а й дозволяють визначити певні акценти у діях радянської спецслужби. Зокрема, в серпні 1946 р. з'явилася довідка начальника 2-го Управління МГБ УРСР Павла Медвєдєва про результати агентурно-оперативної роботи по польській лінії за період з 1944-го по 1 вересня 1946 р. У цьому документі підкреслювалося, що основні зусилля були зосереджені на ліквідації тих структур, якими керував польський еміграційний уряд, а серед найбільш важливих називались ПЗП – АК («Польський Звензек Повстанчи» – «Армія Крайова»), ПСЦ – ДР («Паньствова Служба Цивільна» – «Делеґатура Жонду»), організації «НСЗ» («Народове Сили Збройнє»), «НОВ» («Народова Організація Войскова»), «КОН» («Конвент Організацій Неподлєглосцевих»), «Млода Польська», молодіжні організації «Стшелець», «Орлента» та деякі інші. «Перелічені підпільні організації, – підкреслювалося в довідці, – мали грошові засоби, кадри, озброєння, радіостанції, друкарні та іншу техніку». У довідці зазначалося, що всього у 1944–1946 рр. було ліквідовано 168 «польських антирадянських організацій і груп», заарештовано близько 4 000 осіб.

Опубліковані 78 документів яскраво ілюструють розв'язання радянським керівництвом національних проблем, нехтування інтересами громадян, використання у своїй практиці будь-яких засобів для досягнення поставленої цілі. Документи надають цінні статистичні дані, демонструють настрої населення, характеризують стан громадської думки.

Збірник документів містить цікаві відомості для дослідників Другої світової війни та українсько-польських відносин.

. . . . . .

Voinarovskiy A.V., Mazyr-Stykalska I.V. POLAND AND UKRAINE IN 1930–1940s. UNKNOWN DOCUMENTS FROM THE ARCHIVES OF THE SPECIAL SERVICES. VOL 6. OPERATION «SEJM» 1944–1946. POLSKA I UKRAINA W LATACH TRZYDZIESTYCH – CZTERDZIESTYCH XX WIEKU. NIEZNANE DOKUMENTY Z ARCHIWOW SLUZB SPECJALNYCH. TOM 6. OPERACJA «SEJM» 1944–1946 / COMPILERS Z. HAYOVNICHEK, S. KOKIN, Yu. KULAKOVSKY, M. MAEVSKY, Ye. TUKHOLSKY, V. KHUDZIK, Yu. SHAPOVAL. – WARSAW – KYIV, 2007; WARSZAWA – KIJOW, 2007. – 1355 p.: FOTO [24].

The article reviews the collection of documents and materials concerning the measures taken by the law enforcement agencies of the USSR (People's Commissariat of State Security, People's Commissariat of Internal Affairs) to eliminate Polish underground forces from the territory of Ukraine during the final period of World War II and the early postwar era. The materials cover the activities of the Soviet government for the destruction of Army and Delegature exile government of Rzeczpospolita. The complex of measures to eliminate the Polish underground got a code name – Operation «Seimas».

Keywords: National Army, Rzeczpospolita, state security, underground, special message, conviction, Delegature, NKVD.